

ВЫТВОРНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ СА ЗМЕНАЙ ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНАГА КЛАСА КАМΠΑНАЕНТАЎ

Артыкул прысвечаны праблеме вытворных канструкцый у сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай мовы. Зроблена класіфікацыя вытворных канструкцый у адпаведнасці з тыпам пераўтварэння: дзеяслоў – назоўнік у форме назоўнага склону, дзеяслоў – назоўнік у форме вінавальнага склону, дзеяслоў – назоўнік у форме творнага склону. Вызначаны асноўныя фактары функцыянавання вытворных канструкцый – метрыка-рытмічная арганізацыя верша, камунікатыўная маркіроўка выказвання.

Ключавыя словы: *сінанімічныя сінтаксічныя пераўтварэнні, вытворныя канструкцыі, рэфэрэнтныя якасці, першасная і другасная прэдыкацыя, аддзеяслоўныя наміналізаваныя канструкцыі, адпрыметнікавыя наміналізаваныя канструкцыі, ступень прадуктыўнасці словаформ.*

The article is devoted to the problem of derivative constructions in a syntactic system of the modern Belarusian language. There has been carried out the classification of derivative constructions according to the type of the transformation: a verb – a noun in the nominative case, a verb – a noun in the accusative case, a verb – a noun in the instrumental case. The main factors of the functioning of the derivative constructions are allocated. They are metrical-rhythmical organization of a poem, communicative statement marking.

Канструкцыі з сінанімічнымі сінтаксічнымі пераўтварэннямі шырока функцыянуюць у беларускай мове. Пры гэтым кваліфікуюцца яны неадназначна, таму пытанне застаецца актуальным.

Найбольш спрэчнае пытанне пра канструкцыі з сінанімічнымі пераўтварэннямі словаформ. Прааналізаваўшы працы А. Міхневіча, Г. Акімавай, Л. Бархударова, Г. Вараб'ёвай, Л. Жозе, Л. Фрайзера і іншых, можна зрабіць выснову, што падобныя канструкцыі інтэрпрэтуюцца неадназначна па прычыне змены лексіка-граматычнага класа слоў прэдыката. Мэта артыкула – прааналізаваць сінанімічныя сінтаксічныя пераўтварэнні са зменай класа слоў у беларускай мове і раскласіфікаваць іх у адпаведнасці з відам пераўтварэння.

У вытворных канструкцыях са зменай лексіка-граматычнага класа слоў прэдыкат можа набываць самыя розныя формы. Спецыфічнае семантычнае нападзенне некаторых канструкцый дазваляе залежнаму кампаненту ўтвараць значны функцыянальны дыяпазон. Падобныя выпадкі некаторыя даследчыкі кваліфікуюць як якаснае прэдыцыраванне, на што ўказвае нерэфэрэнтны характар кампанента. У такіх канструкцыях залежны

кампанент страчвае рэферэнтныя якасці і набывае прэдыкатыўныя. Гэта дазваляе ім канструкцыям? утвараць аманімічныя формы з эліптычнымі сказамі, а сінтаксемы набываюць поліфункцыянальны характар.

Пераўтварэнне кампанентаў **дзеяслоў – назоўнік у форме назоўнага склону** звычайна назіраецца ў канструкцыях з экзістэнцыяльнымі прэдыкатамі з часавай суаднесенасцю: *На зары ж – толькі дрэў **трапятанне** / І скупая на рэдкасць **сляза*** (Р. Баравікова) або з прасторавай: *У сціхлым шэпце палыноў – / Вясны маёй **дыханне*** (Я. Янішчыц); *Там – **удары** стыхій, / Там – дажджу **лапатанне**...* (А. Разанаў); *У кронах – зырккіх промняў **мітусня*** (Р. Барадулін); *А скрозь – **мітусня**...* (Т. Бондар). Падобныя сказы кваліфікуюцца як эліптычныя з пропускам экзістэнцыяльнага прэдыката.

Назіраюцца канструкцыі, дзе структурныя пераўтварэнні абумоўлены выключна метрыка-рытмічнай арганізацыяй верша: *Чуеш, зноў наплывае яна... Нехта смуткуе, / А некаму – **радасць*** (Р. Баравікова). Структурна-семантычная кваліфікацыя перафразаванай канструкцыі ажыццяўляецца на аснове аналогіі.

Поліфункцыянальны характар набывае сінтаксема і ў форме **вінавальнага склону** пераважна ў **аддзеяслоўных наміналізацыйных** канструкцыях: *Уля раптам **укрык*** (У. Паўлаў); *Я табе ў **адказ*** (Я. Янішчыц); *Зноў стук. Ледзяны. / Халодны. Бы ўяўны. / Так б'е калатун. / І думкі – ў **россып*** (Т. Бондар); *А яна – у **адказ**... І слязіны між слоў, быццам кроплі дажджу між лістоў* (П. Броўка). На прэдыкатыўны характар сінтаксем указвае трансфармацыйная парадыгма канструкцый: *Думкі – ў **россып** ← Думкі **рассыпаюцца**; Яна – у **адказ** ← Яна **адказала*** і інш. Падобныя канструкцыі могуць уступаць у адносіны канструкцыйнай аманіміі з эліптычнымі сказамі тыпу *Дзеці ў хату*. Функцыянальны дыяпазон сінтаксем будзе наступным: прэдыкат (акцыянальны) – лакатыў.

Пераўтварэнне ў канструкцыях з акцыянальным прэдыкатам *Ідзіце, дзеці, спаць – не рана: / Ужо за поўнач. Ноч – **на спад**. / А што ж ты, Сцёпа, нечакана / Наважыў заўтрага назад?* (Н. Гілевіч); *І дзень – **на схіл**, / І сам – бы ў змане* (А. Разанаў) ускладняецца структурай прэдыката. У яго склад уваходзяць кампаненты з пераносным значэннем: *Дзень пайшоў на схіл і Ноч пайшла на спад*. У якасці структурна-семантычнага паказчыка тут выступаюць семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі сказа.

Спецыфічнае семантычнае напаўненне маюць канструкцыі з экзістэнцыяльным прэдыкатам тыпу *Малодшая наша дачка – у **школе**. Настаўніца яна* (А. Карпюк). Як бачым, сінтаксема ў форме **меснага склону** мае поліфункцыянальны характар: фармальна яна ўказвае на статальную лакалізацыю суб'екта, рэальна – характарызуе суб'ект.

Пашыраны ў творах мастацкай літаратуры **адпрыметнікавыя наміналізацыйныя канструкцыі**. Зыходная ў гэтым выпадку мадэль з прыметнікам у функцыі характарызацыйнага прэдыката, які часцей відазмяняецца ў назоўнік. Канструкцыя *У **чырвані** – бярозы, клёны*

(П. Прыходзька) мае зыходную мадэль *Бярозы, клёны чырвоныя*. Сінтаксемы ў форме меснага склону ў *чырвані* выконваюць ролю характарызацыйнага азначнага прэдыката. Поліфункцыянальны характар названая сінтаксема можа набываць на канструкцыйным узроўні ў эліптычных канструкцыях з экзістэнцыяльнымі прасторавымі прэдыкатамі: *На прыстані асірацелай – ціша. Іржа. Вяроўкі. Лужыны. Нуда* (Г. Бураўкін); *У лесе – невялікі хутарок* (П. Галавач).

Вытворныя канструкцыі адметныя тым, што суб'ект і прэдыкат захоўваюць свае функцыі, а змяняецца толькі спосаб выражэння аднаго з іх. Падобныя змены абумоўлены часцей метрыка-рытмічнай арганізацыяй верша. Функцыянальны дыяпазон сінтаксемы ў парадэгме канструкцыйных аманімічных форм залежыць ад тыпу прэдыката. Пры характарызацыйным прэдыкаце сінтаксема выступае ў якасці квалітатыўнага прэдыката: *Бабін фартух увесь у малацэ. Відаць, толькі ад каровы* (І. Канановіч). У канструкцыях з акцыянальнымі прэдыкатамі – у якасці аб'екта: *У падручніках надзвычайная неабходнасць. Будзем адкрываць новыя школы* (І. Мележ) або акцыянальнага прэдыката: *Ён [Юткевіч] – у адчай, у распачы, у атупенні* (Б. Мікуліч); *О, як тут ціха, дзіўныя малюнкi. / І строгія партрэты – ўсё ў маўчанні* (Р. Баравікова).

Часта поліфункцыянальны характар набываюць сінтаксемы ў форме **творнага склону**: *Не з пустымі ж рукамі ісці на свята. Я – з гармонікам* (Л. Гаўрылаў); *У кожнага свой густ. Ты – з плугам, а я – з гармонікам* (А. Макаёнак). Першы сказ кваліфікуецца як эліптычны з акцыянальным прэдыкатам, і сінтаксема з *гармонікам* выконвае функцыю аб'екта. У другім кампанент з *гармонікам* набывае прэдыкатыўныя якасці, таму сказ мае спецыфічнае семантычнае напаўненне. Асіметрыя плана выражэння і зместу спараджае сінтаксічныя мадыфікацыі розных тыпаў, у якіх прэдыкатыўная функцыя пададзена самымі нетыповымі сродкамі. Аднак пераўтварэнне ў падобных канструкцыях часцей абумоўлена метрыка-рытмічнай арганізацыяй верша: *І вясёла ў нас, і жыва, / Адпакутвалі, і годзе – / Хто – за вышыўкай ці швівам, / Хто ад кніжак не адходзіць* (П. Броўка). Падобныя сказы кваліфікуюцца як вытворныя сінтаксічныя канструкцыі са зменай класа слоў і толькі канструкцыйна супадаюць з эліптычнымі сказамі. У такіх сказах (з характарызацыйным і акцыянальным прэдыкатамі) назіраецца пераразмеркаванне семантычных функцый кампанентаў. Пераўтварэнне ажыццяўляецца па схеме *за вышыўкай – вышывае*. Аднак лексічнае напаўненне кампанентаў (у дадзеным канкрэтным выпадку) не дазваляе ім утвараць аманімічныя формы.

У беларускай мове назіраюцца выпадкі, калі ў канструкцыі сумяшчаецца **пераўтварэнне і эліпсіс адначасова**. Структура падобных сказаў звычайна змяшчае сінтаксему ў форме **роднага склону**, якая ў эліптычным сказе выконвае функцыю дыменсіва пры акцыянальных прэдыкатах. Аднак пры перафразаванні падобная сінтаксема можа набываць функцыю характарызацыйнага прэдыката: *На вёсцы толькі гультай – без*

гаспадаркі (А. Дзялендзік). Пераўтварэнне ў падобных сказах адбываецца па схеме без *гаспадаркі* ← *бедны*. Прэдыкат у канструкцыі *Усё роўна мне не верыцца, / Што ішчасце – да пары* (Р. Баравікова) кваліфікуецца як іменны з пропускам звязкі: *Шчасце будзе да пары* (нядоўгім, кароткім). Такім чынам, у падобных канструкцыях назіраецца пераўтварэнне разам з рэгулярнай граматычнай з’явай.

Сустракаюцца эліптычныя канструкцыі, у якіх адрасатныя семантычныя ролі выконваюцца нетыповымі сінтаксемамі. У прыватнасці, роля рэцыпіента можа быць выражана сінтаксемай у форме **вінавальнага склону** замест давальнага: *Міканор стрымаў каня. Не выпускаючы аброці, строга сказаў: – Цябе напярэджувалі: гэта зямля – пад калгас!* (І. Мележ). Падобная з’ява назіраецца і ў эліптычных канструкцыях з акцыянальнымі прэдыкатамі, дзе сінтаксема выконвае функцыю фінітыва: *У палёжку – ветру ўздох* (Р. Баравікова). Сустракаюцца падобныя канструкцыі рэдка. Гэта тлумачыцца тым, што спалучэнне акалічнасці ў форме вінавальнага склону і кампанента з аб’ектным значэннем ускладняе рэалізацыю тыповай семантыкі эліпсаванага дзеяслова. Нетыповая форма выражэння акалічнасці не дазваляе ўтвараць аманімічныя формы названай канструкцыі. Поліфункцыянальнасць сінтаксемы праяўляецца толькі на канструкцыйным узроўні.

Поліфункцыянальны характар сінтаксем у форме **меснага склону** назіраецца ў канструкцыях з рознымі прэдыкатамі. У сказе *Параска ўжо ў школе* (І. Мележ) прэдыкат кваліфікуецца як экзистэнцыяльны, таму сінтаксема *ў школе* выконвае ролю лакатыва. У сказе *І ў тваіх вачах / Сум былы ад пачуццяў* (М. Шабовіч) словаформа *ў вачах* выконвае семантычную ролю дэскрыптыва – носьбіта квалітатывнай прыкметы. Адносіны асіметрыі семантычных і сінтаксічных функцый уласцівыя канструкцыям з перафразаваннем, таму сказы тыпу *І ў тваіх вачах / Сум былы ад пачуццяў* можна кваліфікаваць як структурна-эліптычныя.

Прэдыкатыўны характар набываюць сінтаксемы ў форме меснага склону ў канструкцыях са статыўнымі прэдыкатамі: *Адно баюся: дзень прачнецца, / Аціхне акіяна гул, / Спрасонку возера ўсміхнецца, / А лодка – зноў на ланцугу* (Т. Бондар). Сінтаксема *на ланцугу* выконвае ролю статыўнага прэдыката *на ланцугу* ← *прывязана*. У сказе апускаецца дзеяслоў-звязка, што адносіцца да рэгулярных граматычных з’яў, таму падобная канструкцыя кваліфікуецца як вытворная. Поліфункцыянальны характар падобная сінтаксема можа набываць у эліптычных канструкцыях з экзистэнцыяльнымі прэдыкатамі тыпу *На дрэве – бусел*, дзе будзе выконваць ролю лакатыва.

Як паказалі вынікі даследавання, найбольш часта поліфункцыянальны характар набываюць сінтаксемы ў парадэгме аманімічных форм: эліптычная канструкцыя – вытворная сінтаксічная канструкцыя без змены класа слоў. У названых вытворных канструкцыях суб’ект і прэдыкат захоўваюць свае функцыі, змяняецца толькі форма прэдыката. Радзей поліфункцыянальны характар сінтаксем назіраецца ў вытворных канструкцыях са зменай лексіка-граматычнага класа слоў. Прэдыкат у падобных канструкцыях можа набываць

розныя формы. Спецыфічнае семантычнае нападзенне некаторых канструкцый дазваляе залежнаму кампаненту ўтвараць значны функцыянальны дыяпазон. Праведзенае даследаванне дае магчымасць выявіць функцыянальны дыяпазон сінтаксем і вызначыць іх прадуктыўнасць. Ступень прадуктыўнасці сінтаксем залежыць ад здольнасці выконваць пэўную колькасць семантычных функцый.

Да найбольш прадуктыўных адносяцца наступныя словаформы:

– **назоўнік меснага склону** (*y* + назоўнік) (6) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, фінітыў-2, лімітатыў, лакатыў, аб’ект, дэскрыптыў;

– **назоўнік роднага склону** (*з* + назоўнік) (5) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, фабрыкатыў, стымул, каўзатыў, лакатыў;

– **назоўнік творнага склону** (*з* + назоўнік) (4) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат наміналізаваны, прэдыкат кваліфікатыўны, аб’ект, дэскрыптыў;

– **назоўнік назоўнага склону** (3) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, экзісцыенс, статыўная прыкмета;

– **назоўнік творнага склону** (без прыназоўніка) (3) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, аб’ект, медыятыў.

Нізкую ступень прадуктыўнасці маюць сінтаксемы:

– **назоўнік роднага склону** (*для* + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, фінітыў-4;

– **назоўнік вінавальнага склону** (*за* + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: сітуант, прэдыкат;

– **назоўнік вінавальнага склону** (*y* + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: фінітыў, наміналізаваны прэдыкат;

– **назоўнік вінавальнага склону** (*на* + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: наміналізаваны прэдыкат, лакатыў;

– **прыметнік меснага склону** (2) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, атрыбутыўнае азначэнне;

– **назоўнік роднага склону** (*да* + назоўнік) (1) выконвае функцыю прэдыката;

– **назоўнік роднага склону** (*без* + назоўнік) (1) выконвае функцыю прэдыката;

– **назоўнік роднага склону** (*над* + назоўнік) (1) выконвае функцыю дэстыгматыва.

Спіс літаратуры

1. **Норман, Б. Ю.** Грамматика говорящего / Б. Ю. Норман; С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1994. – 229 с.
2. **Міхневіч, А. Я.** Праблемы семантика-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 263 с.
3. **Акимова, Г. Н.** Экспрессивные свойства синтаксических структур / Г. Н. Акимова // Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания : межвуз. сб. / Ленингр. гос. ун-т; отв. ред. В. В. Богданов. – Ленинград, 1988. – Вып. 3 : Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – С. 15 – 20.
4. **Бархударов, Л. С.** К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения / Л. С. Бархударов // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 50 – 61.
5. **Воробьева, Г. К.** Функционально-коммуникативная типология устойчивых глагольных словосочетаний русского языка / Г. К. Воробьева. – М. : Вѣдас, 1994. – 77 с.
6. **Jose, L.** Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse? / L. Jose // Bull. de la Soc. Linguistique de Paris. – 2001. – Vol. 96, № 1. – P. 207 – 226.
7. **Frazier, L.** The syntax-discourse divide : processing ellipsis / L. Frazier, C. Clifton // Syntax. – 2005. – Vol. 8, № 2. – P. 121–174.

Наталля ЧАЙКА,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.